

КОВАЛКО Н. М.,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри фінансового права
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 347.44

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.4.7>

ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ДОГОВОРУ ЯК ЮРИДИЧНОГО ФАКТУ

У статті автором проаналізовано теоретичні, правові та практичні аспекти договору як юридичного факту. Зокрема, розкрито наукові погляди щодо розуміння поняття «договір», з'ясовано співвідношення останнього з такими поняттями, як «підстава», «правовідношення», «зобов'язання», «форма», «документ».

Висвітлено підходи науковців до визначення поняття «юридичний факт» та охарактеризовано його основні види. Як підстави виникнення зобов'язальних правовідносин досліджено таке явище, як сукупність юридичних фактів, що являє собою фактичний або юридичний склад. Охарактеризовано питання процесу накопичення елементів фактичного складу, обґрунтовано взаємозалежність усіх юридичних фактів юридичного складу для виникнення, зміни чи припинення відповідних правовідносин.

Окрема увага у статті приділяється ключовим умовам укладання та виконання договорів, які необхідні для визнання відповідних зобов'язань між сторонами договірними. Автор на підставі аналізу основних положень чинного законодавства України до них відносить: істотні умови та досягнення сторонами згоди щодо них, форма договору, момент укладання договору та місце укладання договору.

Системний аналіз судової практики дозволив зробити висновок про важливість вище означених категорій з огляду на практику розгляду спорів, пов'язаних з укладанням та виконанням договорів, а також про необхідність у зваженому та відповідальному підході до їх визначення, оскільки від цього в подальшому залежить дотримання та забезпечення прав, свобод та інтересів сторін договору. Зі свого боку, неправильне розуміння поняття «договір» та його правової природи призводить до низки негативних явищ, у тому числі порушення зобов'язальних правовідносин, затягування розгляду справи та перешкоджання доступу громадян до правосуддя в Україні та отримання належного, справедливого та ефективного захисту їхніх прав у розумні строки незалежним та неупередженим судом.

Ключові слова: договір, зобов'язання, правовідношення, юридичний факт, юридичний склад, підстава.

Kovalko N. M. Some theoretical and practical aspects of the contract as a legal fact

In the article the author analyzes the theoretical, legal and practical aspects of the contract as a legal fact. In particular, scientific views on the understanding of the concept of 'contract' are revealed, the relationship of the latter with such concepts as 'basis', 'legal relationship', 'obligation', 'form', 'document' is clarified.

The approaches of scientists to the definition of the concept of 'legal fact' are highlighted and its main types are characterized. As the bases of occurrence

of obligatory legal relations such phenomenon as set of the legal facts representing factual or legal composition is investigated. The issue of the process of accumulation of elements of the actual composition is characterized, the interdependence of all legal facts in the legal composition for the emergence, change or termination of the relevant legal relationship is substantiated.

Particular attention is paid in the article to the key conditions for the conclusion and performance of contracts, which are necessary for the recognition of the relevant obligations between the parties. Based on the analysis of the main provisions of the current legislation of Ukraine, the author includes: essential conditions and the parties' agreement on them, the form of the contract, the time of concluding the contract and the place of concluding the contract.

A systematic analysis of case law allowed to conclude about the importance of the above categories in view of the practice of dispute resolution related to the conclusion and execution of contracts, as well as the need for a balanced and responsible approach to their definition, rights, freedoms and interests of the parties to the contract. In turn, a misunderstanding of the concept of 'contract' and its legal nature leads to a number of negative phenomena, including the violation of binding legal relations, delaying proceedings and obstructing citizens' access to justice in Ukraine and obtaining proper, fair and effective protection of their rights within a reasonable time by an independent and impartial court.

Key words: contract, obligation, legal relationship, legal fact, legal composition, basis.

Вступ. В умовах постійного реформування економічної системи України та активного розвитку співробітництва в різних галузях економіки все більшої актуальності для встановлення ефективних партнерських стосунків набуває роль договору як основної підстави виникнення зобов'язань. Водночас, попри особливе місце у функціонуванні ринкового механізму України, на практиці й досі зустрічаються випадки нерозуміння сутності та основних умов укладення договору, що призводить до чисельних порушень прав, свобод і інтересів.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження теоретико-практичних аспектів договору, визначення його сутності як юридичного факту, здійснення аналізу умов визнання відповідних зобов'язань між сторонами договірними.

Результати дослідження. Перш за все, варто відзначити, що договори були розповсюдженими ще за часів римського права. До них відносили домовленості (conventions (pacta)), які ґрунтувалися на погодженому волевиявленні право- і дієздатних суб'єктів, за умови, що ця погодженість була досягнута у формі, передбаченій законом, і що предмет її діяльності може знаходитися в межах зобов'язального права [1]. Так само розуміння сутності договору як за часів римського права, так сьогодні, у цілому дозволяє виокремити три основні підходи до розуміння цього поняття: договір як підстава виникнення правовідношення; договір як саме правовідношення, що виникає із цієї підстави; договір як форма, яку відповідне правовідношення отримує [2, с. 14].

Разом із тим, не слід ототожнювати договір з поняттями, через які розкривається його сутність. Зокрема, мова йде про такі поняття, як «підстава», «правовідношення», «зобов'язання», «форма», «документ». Усі ці поняття є набагато ширшими, ніж поняття «договор, тому й співвідносяться з ним як частина й ціле. Зокрема, у своєму дисертаційному дослідженні В.В. Васильєва слушно зазначає, що договір та зобов'язання – це окремі правові явища, які співвідносяться як причина та наслідок, як підстава та те, що зумовлено цією підставою. Термін «договір» науковець пропонує вживати для означення: юридичного факту, підстави виникнення прав та обов'язків; об'єктивного вираження договору – системи правил поведінки учасників договору; зовнішньої форми цієї системи правил поведінки – документа [3].

Схожим є визначення поняття «договір» як юридичного факту, що є підставою виникнення договору як правовідношення або договірною правовідношення [4]. О.А. Красавчиков відзначає, що договір є юридичним фактом особливого роду, оскільки він відрізняється не тільки від таких юридичних фактів, як події, що відбуваються незалежно від волі людей, але й від усіх інших загалом і від визначених видів юридичних дій [5, с. 6].

У своїх дослідженнях О.С. Йоффе визначає договір як домовленість (угода) двох або декількох осіб про встановлення, зміну або припинення цивільних правовідносин. Науковець також зауважував, що під договором можуть розуміти як саме зобов'язання, що виникає з домовленості між особами, так і документ, який фіксує факт виникнення зобов'язання за волею його учасників [6, с. 26].

У межах цієї статті особливий інтерес викликає дослідження договору саме як юридичного факту, оскільки, як вище зазначалось, саме юридичний факт може виступати підставою виникнення прав та обов'язків. У світлі цього варто звернутися до визначення поняття «юридичний факт». Так, найбільш поширеним є визначення, запропоноване академіком В.В. Копейчиковим, відповідно до якого під юридичним фактом розуміється конкретна життєва обставина, з якою норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правових відносин [7, с. 193]. Дещо по-іншому пропонує визначати юридичний факт Б.І. Сташів, відносячи до нього конкретні обставини (факти, явища) реальної дійсності, які породжують передбачені нормами права правові наслідки [8, с. 7].

Як правило, юридичні факти поділяють на: події – настають незалежно від волі людини (смерть, народження людини, землетрус та інші дії сил природи); дії – настають за волею людей та можуть мати протиправний або правомірний характер.

Однією з особливостей договору як юридичного факту є те, що він має не лише існувати, зокрема, у формі документа, але й відповідати певним умовам. Слушну правову позицію із цього питання висловив Верховний Суд у своїй постанові від 20 грудня 2018 року у справі № 920/169/18. Суд дійшов висновку, що сама лише наявність укладеного між сторонами договору не є достатньою підставою для віднесення до договірних будь-яких правовідносин, що виникають між цими особами. Для визнання відповідних зобов'язань між сторонами договірними необхідним є встановлення факту їх виникнення саме на підставі умов та на виконання відповідного договору [9]. З огляду на практику розгляду спорів, пов'язаних з укладанням та виконанням договорів, такими умовами є: істотні умови та досягнення сторонами згоди щодо них; форма договору; момент укладання договору; місце укладання договору.

Відповідно до статті 638 Цивільного кодексу України договір є укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов. Істотними умовами договору є умови про предмет договору, умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів даного виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди [10]. Відповідно до статті 180 Господарського кодексу України істотними умовами договору є ціна, строк дії договору і предмет договору [11]. Якщо сторони не узгодили істотні умови договору або не досягли згоди щодо них, такий договір не може вважатися укладеним. Зі свого боку вимога про визнання неукладеного договору недійсним задоволенню не підлягає.

Щодо форми договору, то якщо законом не встановлено спеціальної форми для відповідного договору, то він може бути укладений у будь-якій формі. Відповідно до статті 639 Цивільного кодексу України якщо сторони домовилися укласти договір у певній формі, він вважається укладеним з моменту надання йому цієї форми, навіть якщо законом ця форма для даного виду договорів не вимагалася [10].

Статтею 647 Цивільного кодексу України місцем укладання договору є місце проживання фізичної особи чи розташування юридичної особи, що зробила пропозицію укласти договір, якщо інше не встановлене договором [10].

Також важливе значення має момент укладання договору. Згідно зі статтею 640 Цивільного кодексу України договір є укладеним з моменту одержання особою, яка направила про-

позицію укласти договір, відповіді про її прийняття. Якщо відповідно до акта цивільного законодавства для укладання договору необхідні також передання майна чи вчинення іншої дії, то договір є укладеним з моменту передання відповідного майна або вчинення певної дії. Договір, що підлягає нотаріальному посвідченню чи державній реєстрації, вважається укладеним з дня такого посвідчення або реєстрації [10].

З огляду на це варто згадати поділ договорів залежно від моменту виникнення прав і обов'язків у сторін договору на консенсуальні і реальні. Як відзначає В.В. Васильєва, на відміну від консенсуальних договорів, у реальних договорах без вчинення передачі речі чи іншої дії договірне зобов'язання не набуває чинності. Домовленість про передачу майна або вчинення інших дій не призводить до настання відповідних бажаних сторонами договірних наслідків [3]. Показовою в цьому питанні є практика Верховного Суду щодо договору банківського вкладу. Так, суд неодноразово вказував на те, що договір банківського вкладу є реальним, оплатним і вважається укладеним з моменту прийняття банком від вкладника або третьої особи на користь вкладника грошової суми (вкладу). Крім того, договір банківського вкладу укладається в письмовій формі.

Верховний суд України в постанові від 29 листопада 2017 року у справі № 6-109цс17 надає роз'яснення, що письмова форма вважається дотриманою, якщо внесення грошової суми на вкладний (депозитний) рахунок вкладника підтверджено договором банківського вкладу з видачею ощадної книжки або іншого документа, що відповідає вимогам, установленим законом, іншими нормативно-правовими актами у сфері банківської діяльності (банківськими правилами) і звичаями ділового обороту. Зокрема, такий документ повинен містити: найменування банку, який здійснив касову операцію, дату здійснення касової операції (у разі здійснення касової операції в післяопераційний час – час виконання операції), а також підпис працівника банку, який прийняв готівку, та відбиток печатки (штампа) або електронний підпис працівника банку, засвідчений електронним підписом САБ. Зі свого боку суди повинні перевіряти доводи й докази сторін щодо дотримання письмової форми договорів банківського вкладу та щодо розмірів вкладів, досліджувати документи про укладення договорів, перевіряти проведення розрахунків, суми й наводити відповідні результати в судовому рішенні. У разі недодержання письмової форми договору банківського вкладу цей договір є нікчемним [12]. Подібна позиція викладена також у постановах Верховного Суду України від 29 жовтня 2014 року у справі № 6-118цс14 та від 16 листопада 2016 року у справі № 6-128бцс16.

Водночас варто відзначити й правову позицію, що міститься в постанові Великої Палати Верховного Суду від 10 квітня 2019 року в справі № 463/5896/14-ц. Зокрема, суд зазначає, що оскільки саме банк визначає відповідальних працівників, яким надається право підписувати договори банківського вкладу, оформляти касові документи, а також визначає систему контролю за виконанням касових операцій, недотримання уповноваженими працівниками банку вимог законодавства у сфері банківської діяльності та внутрішніх вимог банку щодо залучення останнім вкладу (депозиту) (зокрема, і через видання документів на підтвердження внесення коштів, які не відповідають певним вимогам законодавства й умовам договору банківського вкладу) не може свідчити про недотримання сторонами письмової форми цього договору [13].

Ще одна особливість договору як юридичного факту зумовлена тим, що для виникнення, зміни чи припинення деяких правовідносин та досягнення відповідних правових наслідків недостатньо наявності одного юридичного факту. У такому випадку йдеться про сукупність взаємозалежних юридичних фактів, яку називають фактичним або юридичним складом. Уперше в теорію юридичної фактології термін «юридичний склад» увів О.А. Красавчиков [14, с. 66].

М.М. Агарков, обґрунтовуючи теорію юридичного складу, зазначав, що зобов'язання можуть виникати не просто з планово-розпорядчого акта, а з юридичного складу, до якого поряд з адміністративним актом входить і договір [15].

Окремої уваги потребує питання процесу накопичення елементів фактичного складу, щодо якого серед науковців можна зустріти різні думки. Так, на думку С.Ф. Кечек'яна, юри-

дичне значення має не весь фактичний склад, а лише останній юридичний факт складу, який і веде до створення правовідносин [16, с. 162]. Проте з такою думкою важко погодитися, оскільки вона нівелює значення всіх інших юридичних фактів, які передують останньому й у своїй сукупності є підставою виникнення, зміни чи припинення відповідних правовідносин. Слушною в цьому питанні є думка О.А. Красавчікова, який зазначає, що, поки юридичний склад не завершений за своїм обсягом і змістом, до тих пір елементи, які його складають, залишаються тільки фактами. Юридичними ці факти стають тільки тоді, коли кількісні зміни (накопичення) у складі закінчуються й наступають зміни якісні. Тільки завершений склад стає юридичним [14, с. 62].

Важливість розуміння правової природи юридичного складу підтверджується й судовою практикою. Так, на розгляді Верховного Суду перебував спір, що стосувався бездіяльності Міністерства аграрної політики та продовольства України (далі – Мінагрополітики) щодо погодження кандидатури позивача на посаду директора державного підприємства [17]. Суди попередніх інстанцій розглянули вказану справу за правилами цивільного судочинства, виходячи з висновку, що такі справи є трудовими.

У цьому світлі варто відзначити, що основною підставою виникнення трудових правовідносин є трудовий договір. Разом із тим у ряді випадків, крім трудового договору, трудові правовідносини виникають також і з інших юридичних фактів, до яких, зокрема, належить й адміністративний акт про призначення на посаду. Йдеться про складний юридичний склад.

Відповідно до пункту 2 Порядку погодження з Головою Ради міністрів Автономної Республіки Крим головами місцевих державних адміністрацій призначення на посади та звільнення з посад керівників підприємств, установ та організацій, що належать до сфери управління міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2013 року № 818 (далі – Порядок), за результатами конкурсу керівник центрального органу виконавчої влади подає в 10-денний строк Голові Ради міністрів Автономної Республіки Крим, голові відповідної місцевої держадміністрації пропозицію щодо погодження призначення на посаду керівника підприємства, який є переможцем конкурсу.

Пунктом 10 Порядку визначено, що в разі погодження Головою Ради міністрів Автономної Республіки Крим головою місцевої держадміністрації пропозиції щодо погодження призначення на посаду та звільнення з посади керівника підприємства керівник центрального органу виконавчої влади видає в тижневий строк в установленому порядку наказ про призначення, а у дводенний строк – наказ про звільнення [18].

Аналіз вищезазначених положень дає змогу зробити висновок, що наказу про призначення на посаду керівника підприємства передуює:

- пропозиція керівника центрального органу виконавчої влади щодо погодження призначення на посаду керівника підприємства, який є переможцем конкурсу;
- погодження Головою Ради міністрів Автономної Республіки Крим, головою місцевої держадміністрації пропозиції щодо погодження призначення на посаду керівника підприємства.

Виходячи з фактичних обставин справи, що перебуває на розгляді Великої Палати Верховного Суду, Мінагрополітики не видало в установленому порядку наказ про призначення на посаду керівника підприємства, який є складовою частиною складного юридичного фактичного складу виникнення трудових правовідносин. На підставі цього Верховний Суд дійшов висновку про відсутність трудових відносин між сторонами.

Висновки. Договір в умовах сьогодення є вкрай важливою формою регулювання суспільних правовідносин, що зі свого боку зумовлює його вагоме місце в економіці будь-якої країни. Розуміння сутності та правової природи договору забезпечує не лише ефективний механізм врегулювання відносин між сторонами, але й правильне його тлумачення та застосування. Однак практика судової системи України свідчить, що наразі, попри наявність достатнього законодавчого регулювання, відбувається помилкове сприйняття договору

та недооцінення його найважливіших умов укладення та виконання. Це впливає на права, свободи та інтереси громадян та створює умови для порушень і зловживань із боку недобросовісних осіб. Тому задля недопущення прояву нехтування правами, а також мінімізації випадків звернення до Європейського Суду з прав людини вкрай важливим є продовження досліджень з питань укладення та виконання договорів, що слугуватиме запорукою належної правової обізнаності громадян та дотримання їхніх прав, свобод та інтересів у відповідних справах.

Список використаних джерел:

1. Пухан И, Поленак-Акимовская М. Римское право. Москва : Издательство Зерцало, 1999. С. 219.
2. Брагинский М.И. Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. Москва : «Статут». 1999. 848 с.
3. Васильєва В.В. Договір як підстава виникнення цивільно-правового зобов'язання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ : Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва. 2013. 214 с.
4. Договор в народном хозяйстве (вопросы общей теории). Алма-Ата : Наука, 1987. 176 с.
5. Гражданско-правовой договор и его функции: сборник. Свердловск : УрГУ, 1980. 144. С. 3–20.
6. Иоффе О.С. Обязательственное право. Москва : Юридическая литература, 1975. 880 с.
7. Загальна теорія держави і права: навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер. 2000. 317 с.
8. Матузов Н.И., Семенко Б.М. О сущности, содержании и структуре юридической обязанности. Саратов, 1983. 192 с.
9. Постанова Верховного Суду від 20 грудня 2018 року у справі № 920/169/18. URL : <https://verdictum.ligazakon.net/document/78750289>.
10. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
11. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
12. Постанова Верховного Суду від 29 листопада 2017 року у справі № 6-109цс17. URL : <https://oda.court.gov.ua/sud1590/pravovipozicii/su/6-109cs17>.
13. Постанова Верховного Суду від 10 квітня 2019 року у справі № 463/5896/14-ц. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82065661>.
14. Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве. Москва : Госюриздат. 1958. 184 с.
15. Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. Москва : Ученые труды ВЮОН НКЮ СССР. 1940. 192 с.
16. Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. Москва : АН СССР. 1958. 186 с.
17. Постанова Верховного Суду від 27 жовтня 2020 року у справі № 635/551/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93217982>.
18. Порядок погодження з Головою Ради міністрів Автономної Республіки Крим, головами місцевих державних адміністрацій призначення на посади та звільнення з посад керівників підприємств, установ та організацій, що належать до сфери управління міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2013 року № 818. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/818-2013-%D0%BF#Text>.

